

Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo pakta

Michailo Gorbačiovo „iš viršaus“ vykdomos pertvarkos politikos, grindžiamos populiariais šūkiais: „daugiau demokratijos“, „daugiau sovietų valdžios“, „daugiau socializmo“, realios ribos buvo išbandytos 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje, mitinge prie Adomo Mickevičiaus paminklo, kai lietuviai disidentai Antanas Terleckas, Nijolė Sadūnaitė, Vytautas Bogušis ir kt. viešai pasmerkė SSRS–Vokietijos 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo sutarčių slaptųjų protokolų pragaištingus padarinius Lietuvos valstybingumui. Represinės struktūros už šią viešą istorijos pamoką lietuvių tautai mitingo organizatorius persekiojo, o žiniasklaida komunistų partijos nurodymu stengėsi įdiegti mintį, kad mitingas – tai „Vakarų buržuazinių propagandos centrų darbas siekiant sukiršinti Lietuvos gyventojus“. Propaguojamos demokratinės visuomenės vertybės – viešumas, spaudos, susirinkimų laisvė – tuo metu dar buvo sunkiai Lietuvos žmonėms pasiekiamos.

Tačiau pertvarka ir gaivesnis viešumo vėjas natūraliai žadino visuomenės domėjimąsi istorija, pagrįstą norą kuo greičiau atversti anksčiau slaptumo ženklą pažymėtus praeities puslapius, teisingai suvokti tikrovę. Ypač jautriai Lietuvos žmonės reagavo į šiurpius stalinizmo laikų nusikaltimus. Tuo labiau kad beveik 50 priespaudos metų Lietuvos istorija buvo šiurkščiai politizuojama primygtinai brukant marksizmo-leninizmo dogmas, taikant ideologų ne be Maskvos pagalbos sukurtas istorijos mokslo koncepcij-

jas ir atskirų istorijos laikotarpių vertinimus. Oficialioji partinė kritika nuolat kovojo su vadinamuoju objektyvistiniu istorijos reiškinių vertinimu.

Natūralu, kad atlėgus partinės cenzūros varžtams visuomenės ir pirmiausia humanitarinės inteligentijos dėmesys nukrypo į svarbiausius XX amžiaus Lietuvos istorijos įvykius: nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą 1918 m. ir valstybingumo praradimą 1940 m., Lietuvos okupaciją ir prievartinį įjungimą į SSRS, nacių ir sovietų režimo padarinius ir kt. Nors ir sąlygiško viešumo sąlygomis, Lietuvos žmonių netenkino „vyresniojo brolio“ sumodeliuotos naujausiųjų amžių istorijos schemas. Skambutis, pakvietęs į viešą istorijos pamoką 1988-ųjų pavasarį, buvo „Komjaunimo tiesoje“ išspausdintas ekonomisto Sauliaus Pečiulio straipsnis „Akla praeities nostalgija“. Autorius pakvietė istorikus „pasistengti sugrąžinti liaudies akyse sušlubavusį nuo nuolatinės konjunktūros istorijos mokslo autoritetą“. Tai pasakytina ne tik apie „baltąsias dėmes“, – pabrėžė jis, – bet ir apie objektyvų, visapusišką istorinių faktų vertinimą¹. Pirmasis į šį pilietinį kvietimą atsiliepė Juozas Jermalavičius neostalinine dvasia persmelktu straipsniu „Vienpusiškai, be atsakomybės“². Publikacijos autorius pagal bolševikinę tradiciją tiesmukai pareiškė: „Su šmeižtu nediskutuojama, jis atmetamas“³. Paradoksalu, tačiau būtent ši priešprieša smarkiai paskatino istorinės sąmonės atgijimą. Spauldoje pasipylė publikacijos,

kurių autoriai vieningai pritarė S. Pečiulio mintims ir smerkė J. Jermalavičiaus išpuolį. Daugelis suprato, jog atėjo metas ne tik kalbėti apie istorijos „baltąsias dėmes“, bet ir atskleisti stalinizmo bei vėlesniais metais lietuvių tautai padarytus nusikaltimus.

Į šią viešą istorijos pamoką Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis greitai įnešė pasitikėjimo, drąsos ir pilietinės atsakomybės. Tiesa apie praeitį, pagarbą istorijos ir kultūros paveldui skatino žmonių sąmonėje moralinį ir tautinį atgimimą. Suvokimas, kaip tauta, praradusi valstybingumą, atsidūrė sovietų valdžioje, kokius padarinius jos egzistencijai paliko svetimųjų priespauda, savaip išryškino svarbiausias istorijos mokslo problemas: 1) Molotovo–Ribbentropo pakto ir 1939 m. rugpjūčio 23 d. bei rugsėjo 28 d. slaptųjų protokolų pagarsinimą ir analizę; 2) stalinizmo laikotarpio nusikaltimų lietuvių tautai atskleidimą. XX amžiaus Lietuvos istoriją savitai aktualizavo opūs klausimai: valstybingumo atkūrimas ir praradimas, beveik pusės amžiaus sovietinė okupacija, kai Lietuvos valstybės vardas nebeegzistavo pasaulio žemėlapyje ir pasaulio tautų bendrijoje. Lietuvių tauta neteko valstybės ir patyrė skaudžią moralinę bei fizinę netektį – jos kovotojai dėl laisvės ir nepriklausomybės buvo alinami sovietiniuose GULAG’uose ir tremtyje, per prievartinę kolektyvizaciją ir sovietizaciją buvo brutaliai naikinamas tradicinis tautos gyvenimo būdas. Visos šios problemos susipynė į istorikams nelengvai išnarpiojamą mazgą.

Tačiau Lietuvos žmonių istorinė atmintis nebuvo išblėsusi. Ją gaivino prisiminimai, iš pradžių nors ir nedrąsiai tariamas tiesos žodis apie išgyventus metus „už geležinės uždangos“, atribojus nuo demokratinio pasaulio. Istorinės tiesos sakymo, tikro vidinio susikaupimo momentu tapo 1988 m. rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio surengtas masinis mitingas sostinės Vingio parke, skirtas hitlerizmo ir stalinizmo aukų atminimui, Sovietų

Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo sutarties su jos slaptaisiais protokolais demaskavimui. Mitinge dalyvavę žmonės buvo priblokšti drąsių ir naujų minčių. Atvirai ir argumentuotai buvo išdėstytos nuostatos, kad Lietuva prarado nepriklausomybę dėl SSRS ir Vokietijos įvykdyto nepriklausomų Baltijos valstybių teritorijos pasidalijimo įtakos sferomis⁴. Tada ypač buvo pabrėžiami Molotovo–Ribbentropo 1939 m. sutarčių slaptųjų protokolų tolesni padariniai Lietuvai. Prasmingai skambėjo poeto Justino Marcinkevičiaus žodžiai: „Tegyvuoja tauta, laisvai bendraujanti su savo Istorija“⁵. Tautos sąmonė budo, žmonės laisvėjo. Vis daugiau jų pritarė Sąjūdžio siekiams, rėmė jo skelbiamą demokratizavimo ir savarankiškumo politiką, kuri skatino atkurti nepriklausomos Lietuvos valstybę.

Tačiau tuometinė Lietuvos komunistų partijos ir sovietinės administracijos vadovybė sunkiai įsisąmonino M. Gorbačiovo pertvarką, juo labiau Sąjūdžio siekius. Kai Lietuvos laisvės lygos vadovai nutarė rugsėjo 28 d. Vilniuje, Gedimino aikštėje, surengti mitingą, skirtą demaskuoti slaptąjį SSRS–Vokietijos protokolą, pasirašytą 1939 m. rugsėjo 28 d., jiems tai padaryti nebuvo leista. Į mitingą susirinkusius žmones milicijos pareigūnai išvaikė iš aikštės guminėmis lazdomis. 25 žmonės buvo sulaikyti, keli iš jų patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Kai kurie pasiryžę bado streikui žmonės buvo prievarta išgabenti iš aikštės⁶. Rugsėjo 29 d. Lietuvos SSR vyriausybės pareiškimė buvo grasinama, kad ateityje neteisėti mitingai, susirinkimai ir kiti panašūs renginiai, „prieštaraujantys socialistinės valstybės ir visuomenės interesams“, nebus toleruojami⁷.

Naujųjų 1989 m. slenkstį Lietuvos žmonės peržengė sukilę prieš savąjį mankurtizmą, jau kitomis akimis žvelgdami į savo istoriją. Suvokimas, kad Lietuva iki 1940 m. buvo nepriklausoma valstybė, tarptautinės bendrijos ir įvairių organizacijų

narė, sugestijavo kitokią tautos ateities viziją. Visiems geros valios žmonėms tapo aišku, kad Lietuvos, kaip ir Latvijos bei Estijos valstybių, žlugimą nulėmė 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. SSRS–Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai. Sąjūdžio vadovybė, remiama tautos daugumos, siekė panaikinti pragaištingus minėto stalinizmo ir hitlerizmo sąmokso padarinius. Bendromis politikų, istorikų, archyvininkų, teisininkų pastangomis buvo siekiama: pirma, įrodyti Maskvos aukščiausiems pareigūnams ir politikams, neigusiems slapųjų protokolų egzistavimo faktą, jog sutartis ir slaptuosius protokolus patvirtina autentiški dokumentai; antra, atskleisti tiesioginį ryšį tarp slapųjų protokolų ir 1940 m. Baltijos valstybėse įvykusių sinchroninių „revoliucijų“, po kurių Lietuva, Latvija ir Estija buvo inkorporuotos į SSRS. Tik pripažinus tarptautinei teisei prieštaraujantį slapųjų protokolų egzistavimo faktą ir paskelbus juos niekiniais nuo pasirašymo dienos, buvo galima rengti tolesnę valstybingumo atkūrimo strategiją.

Iš daugelio įvairių iniciatyvų, susijusių su pastangomis atkurti istorinę tiesą, paminėtini keli eiliniai epizodai. 1989 m. balandžio mėnesį istorikai Česlovas Bauža, Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys ir Vanda Kašauskienė, LKP CK siuntimu nuvykę į SSKP CK, pateikė savąjį Lietuvos, Latvijos ir Estijos įjungimo į SSRS variantą⁸. Vidutinio rango Maskvos funkcionieriai jau nedrįso atvirai kartoti nuvalkiotų „teorijų“ apie Pabaltijo socialistines revoliucijas, tačiau kalbėjo neapibrėžtai, vengdami logiško atsakymo į tiesius klausimus. Lietuvoje visiems buvo aišku, kad 1940 m. sinchroninės revoliucijos tėra mitas, nepalikęs gilesnių pėdsakų tautos sąmonėje.

1989 m. gegužės 20 d. vilniečiai, susirinkę į Kalnų parke Sąjūdžio surengtą mitingą, pareikalavo, kad SSRS liaudies deputatų suvažiavimas aiškiai ir vienareikš-

miškai pasmerktų SSRS stalininės vyriausybės užsienio politiką⁹. Lietuvos SSR atstovai – SSRS liaudies deputatai Maskvoje galėjo remtis ne tik Lietuvos žmonių priekais, bet ir oficialiu dokumentu, kurį Sąjūdžio reikalavimu priėmė Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba. Tai buvo pareiškimas – kreipimasis į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą ir vyriausybę, kuriame sakoma, jog „vardan istorinės tiesos, lietuvių ir kitų Pabaltijo tautų ateities“ būtina viešai pasmerkti SSRS–Vokietijos 1939 m. sutarčių slaptuosius protokolus, paskelbti „juos neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento“¹⁰. Gegužės 30 d. Vilniaus tarptautinės konferencijos „Baltijos valstybių vidaus ir užsienio politikos problemos Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje“ dalyviai taip pat kreipėsi į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą, reikalaudami pripažinti SSRS–Vokietijos nepuolimo sutarties slaptuosius protokolus neteisėtais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo¹¹.

Žinoma, didelis laimėjimas buvo tas, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos atstovų – SSRS liaudies deputatų reikalavimu slapųjų protokolų išaiškinimo ir jų paskelbimo niekiniais klausimas buvo perkeltas į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą. Birželio 1 d. plenariniame posėdyje Estijos mokslų akademijos Cheminės ir biologinės fizikos instituto direktorius deputatas Endelis Lipma pasiūlė sudaryti suvažiavimo deputatų komisiją, kuri politiškai ir teisiškai įvertintų Molotovo–Ribbentropo sutartis ir jų slaptuosius papildomus protokolus. Svarstant pasiūlymą kalbėjo dar 10 deputatų. Politiniai oponentai buvo nusiteikę priešiška ir pikta. Tačiau Baltijos šalių atstovų pozicija buvo tvirta ir nuosekli (Lietuvos delegacijos vardu kalbėjo Vladimiras Beriozovas, Estijos požiūrį dar kartą grindė Igoris Griazinas, analogišką Latvijos poziciją patvirtino Ivaras Kezberis, Edvinas Inkenis). Šiuo klausimu Baltijos šalių atstovus palaikė kai ku-

rie demokratinių pažiūrų Rusijos deputatai: SSRS MA Slavistikos ir balkanistikos instituto sektoriaus vedėjas V. Ivanovas, rašytojas ir istorikas Rojus Medvedevas. Raiškia kalbą pasakė Vytautas Landsbergis, Molotovo–Ribbentropo paktą apibūdinęs kaip juodą ir kruviną SSRS istorijos dėmę. Jis pabrėžė, kad slaptųjų protokolų buvimą įrodo ne tik Niurnbergo proceso kopijos, bet ir SSRS veiksmų prieš Baltijos valstybes scenarijus, įgyvendintas pagal slaptųjų protokolų turinį¹². Galiausiai buvo priimtas palankus sprendimas.

SSRS liaudies deputatų suvažiavimas sudarė komisiją 1939 m. rugpjūčio 23 d. nepuolimo sutarčiai politiškai ir teisiškai įvertinti, kurios pirmininku tapo Aleksandras Jakovlevas, nariais – 25 SSRS liaudies deputatai, tarp jų Lietuvos atstovai: V. Landsbergis, J. Marcinkevičius, Kazimieras Motieka ir Zita Šličytė. Atsižvelgiant į užduoties politinę svarbą ir sudėtingumą, deputatams talkinti buvo sudaryta respublikos atitinkamų sričių specialistų grupė. Kadangi Maskvos aukšto rango politikai ir pats M. Gorbačiovas vis dar spyriojosi dėl slaptųjų protokolų autentiškumo, istorikai ir archyvų darbuotojai rinko vietinę medžiagą, patvirtinančią 1939–1940 m. politinių įvykių raidą pagal slaptuosius protokolus. Tai buvo svarbu dar ir dėl to, kad Vakaruose paskelbti dokumentai, JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto 1953–1954 m. surinkta medžiaga apie Baltijos valstybių užgrobimą¹³ Sovietų Sąjungos politikams buvo ne įrodymas, o „buržuazinė propaganda“.

Lietuvos deputatai SSRS liaudies deputatų suvažiavime atkakliai ir kantriai dirbdami netiesiogiai artino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo momentą: jie kėlė ir rėmė radikalius pertvarkos reikalavimus, vienijosi su demokratijos šalininkais, ryžtingai siekė, kad SSRS–Vokietijos pakto slaptieji protokolai būtų paskelbti niekiniais. SSRS liaudies deputatas K. Motieka šio klausimo

ekspertų grupės istorikams atvirai sakė: „Nuo slaptųjų protokolų pripažinimo laipsniškai eisime prie Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo“¹⁴. Lietuvos spaudoje ir žiniasklaidos kanalais nuolat buvo skelbiami istoriniai dokumentai, komentuojami faktai, rodantys slaptųjų protokolų padarinius Baltijos tautų likimui. Tuo metu buvo parengtas ir rusų kalba išleistas dviejų dalių fotografuotas leidinys „SSRS–Vokietija 1939“ ir „SSRS–Vokietija 1939–1941“ (įvadas lietuvių ir rusų kalbomis parengtas A. Eidinto ir V. Kašauskienės)¹⁵. Leidinyje paskelbta SSRS ir Vokietijos 1939–1941 m. santykių dokumentinė medžiaga, sovietmečiu nutylėta ar vadinta istorijos klastotėmis, patekusi į SSRS liaudies deputatų rankas sukėlė nuostabą. Įgyvendinant grobuonišką stalinizmo ir hitlerizmo sąmokslą, susikaupė daug nepaneigiamų dokumentų.

Lietuvos atstovų – SSRS liaudies deputatų pastangos Maskvoje turėjo poveikio net stagnacijos laikų sudėties LSSR Aukščiausiojai Tarybai. Ji jau negalėjo blokuoti svarbių politinių sprendimų. Mat artėjant Molotovo–Ribbentropo sandorio penkiasdešimtmečiui buvo patogi proga įvertinti SSRS 1940 m. vasarą įvykdytą agresiją ir vadinamojo Liaudies seimo tautai primestus nutarimus. 1989 m. liepos 5 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl 1939 metų Vokietijos–SSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo“ bei sudarė atitinkamą AT komisiją, kuriai talkino istorikų, archyvininkų, teisininkų darbo grupės¹⁶. Rugpjūčio 22 d. masinės informacijos priemonės paskelbė minėtos komisijos išvadas. Jose konstatuojama, kad komisija išnagrinėjo svarbiausius klausimus, susijusius su Vokietijos–SSRS 1939 metų rugpjūčio 23 dienos Nepuolimo sutarties ir jos slaptojo papildomo protokolo, 1939 metų rugsėjo 28 dienos Vokietijos–SSRS sutarties dėl draugystės ir sienų ir jos slaptojo papildomo protokolo bei

1941 metų sausio 10 dienos slaptojo protokolo sudarymu bei vykdymu, ir nustatė, kad istoriniu ir teisiniu požiūriu šios sutartys ir jų slaptieji protokolai neatitiko tarptautinės teisės normų, taip pat Lietuvos ir SSRS bei Lietuvos ir Vokietijos pasirašytų savitarpio sutarčių. Būtent stalinizmas ir hitlerizmas slaptais sandėriais ir agresyviais veiksmais naikino nepriklausomas valstybes. Daugelio tų valstybių nepriklausomybė atkurta, o Lietuva, Latvija ir Estija iki šiol nėra atgavusios valstybingumo. Esminė komisijos išvada: „Liaudies seimo 1940 metų liepos 21 dienos „Lietuvos įstojimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos sudėtį deklaracija“ ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos 1940 metų rugpjūčio 3 dienos „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą įstatymas“ yra neteisėti“¹⁷. Būtent šioms komisijos išvadoms ir politinėms rekomendacijoms netrukus buvo priversta pritarti LSSR Aukščiausioji Taryba.

1989 m. rugpjūčio 23 d. kaip protesto ženklas tragiškai praeičiai ir bendra Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonių solidarumo akcija buvo surengtas „Baltijos kelias“. Tai buvo apeliacija į pasaulio sąžinę ir moralę, paliudijusi visuotinį Baltijos šalių piliečių praregėjimą, istorinės tiesos ieškojimą ir tautinės sąmonės brandą. „Baltijos kelio“ apie 650 km trasą nuo Vilniaus pilies iki senojo Talino Hermano bokšto užpildė šimtai tūkstančių žmonių. Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonės, stovėdami „Baltijos kelyje“, tada dar kartą ištare griežtą „ne“ Molotovo–Ribbentropo paktui ir parodė pasauliui, kad visomis išgalėmis sieks sovietinės agresijos padarinių likvidavimo. Lietuvos–Latvijos ir Latvijos–Estijos pasieniuose įvyko dideli Baltijos tautų mitingai. Gyvasis „Baltijos kelias“, sujungęs Vilnių–Rygą–Taliją, tapo trijų tautų susitelkimo, vienybės ir ryžto keliu. „Baltijos kelias“ ir daugiau kaip 1,5 mln. parašų¹⁸ po reikavimu paskelbti negaliojančiais slaptuosius nu-

sikalstamo sąmokslų protokolus rodė sąmoningą daugumos Lietuvos žmonių apsisprendimą ir vienybę.

Sovietų Sąjungos vadovybė, nenorėdama iš savo gniaužtų paleisti 1940 m. prijungtų valstybių, tuoj pat reagavo į „Baltijos kelio“ akciją: rugpjūčio 26 d. ji paskelbė specialų SSKP CK pareiškimą „Dėl padėties tarybinio Pabaltijo respublikose“. Demonstruodami savo didžiavalstybinę galią SSRS vadovai apkaltino šios akcijos rengėjus, kad jie „nuteikia Pabaltijo respublikų tautas atsiskyrimui nuo Tarybų Sąjungos“¹⁹. Buvo priekaištaujama, kad Lietuvoje šios sutartys skelbiamos neteisėtomis ir negaliojančiomis, kad neturinčiomis juridinės galios laikomos Liaudies seimo deklaracijos, nors dar nesą paskelbta SSRS liaudies deputatų komisijos išvada.

SSRS liaudies deputatai (K. Antanavičius, E. Bičkauskas, A. Buračas, V. Čepas, B. Genzelis, R. Gudaitis, J. Kanovičius, S. Kašauskas, E. Klumbys, J. Kupliauskienė, A. Lajus, J. Marcinkevičius, N. Medvedevas, A. Mickis, K. Motieka, J. Olekas, R. Ozolas, K. Prunskienė, A. Smailys, M. Stakvilevičius, V. Statulevičius, Z. Šličytė, V. Tomkus, K. Uoka, Z. Vaišvila) pritarė Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos kolektyvinei nuomonei ir reikalavo, kad SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas kuo skubiau paskelbtų SSRS liaudies deputatų komisijos, tiriančios šias sutartis, išvadas²⁰. Kaip žinia, komisijoje buvo patvirtintos preliminarios išvados, tačiau jas skelbti buvo delsiama aiškiai politiniais sumetimais.

1989 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba išklausė akademiko Juaro Poželos informaciją apie Vokietijos ir SSRS 1939 m. sutarčių ir jų padarinių tyrimo komisijos darbą. Kaip teigė pranešėjas, komisijos „išvados iš esmės yra istorinės tiesos paskelbimas. Šios išvados patvirtina, kad mūsų kelias į Lietuvos suverenitetą yra teisėtas, o Lietuva turėjo ir privalo atgauti

savo valstybingumą²¹. Lietuvos SSR AT pritarė komisijos darbui ir išreiškė susirūpinimą, kad SSRS liaudies deputatų komisijos parengtos preliminarios išvados vis dar nepaskelbtos²².

1989 m. rugsėjo 25 d. deputatas K. Motieka susitikime su istorikais bei archyvų darbuotojais, talkinisiais SSRS liaudies deputatams, aptarė, kaip istorinę medžiagą apie 1939–1940 m. panaudoti Baltijos šalių atstovų iniciatyva Maskvoje rengiamose spaudos konferencijose. Pirmoji iš jų, surengta SSRS liaudies deputatų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos, įvyko 1989 m. rugsėjo 29 d. Estijos atstovybėje. Lietuvai joje atstovavo SSRS deputatai, komisijos nariai V. Landsbergis ir K. Motieka, teisininkas V. Vadapalas, istorikai G. Vaskela ir V. Kašauskienė. Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos kraštų, atstovai konferencijoje disponavo svariais argumentais ir autentiška medžiaga²³. Tą pačią dieną įvyko ir tarptautinė spaudos konferencija, kurioje Baltijos šalių atstovai išreiškė požiūrį į SSRS liaudies deputatų (21 nario) parengtas ir pasirašytas, bet spaudoje nepaskelbtas preliminaras išvadas.

Pagaliau 1989 m. lapkričio 4 d. po beveik pusketvirto mėnesio pertraukos įvyko komisijos, turinčios teisiškai ir politiškai įvertinti Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. nepuolimo sutartį, eilinis posėdis. Komisijos pirmininkas A. Jakovlevas nesugebėjo paaiškinti, kodėl ilgai buvo delsiama skelbti komisijos išvadas ir kodėl komisijai vėl pateikiamas svarstyti naujas, iš esmės anonimiškai parengtas projektas. Nutarta grįžti prie anksčiau parengtų ir liepos 19 d. pasirašytų komisijos preliminarų išvadų teksto. Galutinėje formuluotėje buvo siūloma fiksuoti: „Slaptieji protokolai buvo, jų kopijos patikimos, tų slaptųjų protokolų turinys prieštarauja tarptautinės teisės normoms ir todėl jie skelbiami negaliojančiais nuo pat jų pasirašymo“²⁴. Gruodžio 14 d.

A. Jakovlevo vadovaujamos komisijos nariai baigė derinti išvadų tekstą. Jos iš esmės atitiko Lietuvos visuomenės, Lietuvos atstovų SSRS liaudies deputatų suvažiavime lūkesčius, nes dokumente būtų patvirtintas slaptųjų protokolų buvimas ir paskelbta, kad jie negalioja nuo pat pasirašymo dienos²⁵. Nebe pagrindo baimintis, kad dokumento nepriims SSRS liaudies deputatų suvažiavimas. Tačiau ir konservatyviausiems suvažiavimo deputatams buvo sunku trauktis atgal, nes komisijos išvadų teksto pirmasis variantas dar vasarą buvo viešai išplatintas. Matyt, atsižvelgiant į pakitusią politinę situaciją ir pasaulio viešąją nuomonę, galutinai parengto dokumento priėmimu buvo suinteresuotas tiek komisijos pirmininkas A. Jakovlevas, tiek ir M. Gorbačiovas²⁶. Galiausiai SSRS liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. gruodžio 24 d. nutarimu minėtus slaptuosius susitarimus pripažino teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento²⁷.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, remiamas tautos daugumos, įveikė pirmąjį ir pagrindinį etapą kelyje į Nepriklausomybės atkūrimą. 1990 m. sausio 10 d. Vilniuje, Katedros aikštėje, buvo dar kartą primintas gėdingas sandėris, kai prieš 49-erius metus Vokietija už 31,5 mln. markių kompensaciją perdavė SSRS dalį Suvalkų teritorijos. Mitingo dalyviai kalbėjo: „Atėjome čia ne tik dar sykį pareikšti savo nusistatymo būti laisvi, bet ir pasakyti tiems, kas nenori mūsų suprasti, kad laisvė tautai – brangesnė už viską“²⁸. 1990 m. vasario 7 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba vienuoliktojo šaukimo septynioliktojoje sesijoje, atsižvelgdama į SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimą, kuriuo slaptieji protokolai pripažįstami teisiškai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento, priėmė nutarimą „Dėl 1939 metų Vokietijos–SSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“; juo pripažino neteisėta ir negaliojančia 1940 m.

liepos 21 d. seimo priimtą deklaraciją dėl įstojimo į SSRS, nes ji neišreiškė lietuvių tautos valios, taip pat neteisėtu ir Lietuvos juridškai nesaistančiu SSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymą dėl Lietuvos SSR priėmimo į SSRS²⁹. Šiuo nutarimu buvo pasiūlyta SSRS „pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo“³⁰. Vasario 13 d. Lietuvos SSR AT priėmė nutarimą „Dėl SSRS liaudies deputatų, atstovaujančių Lietuvos rinkėjams, pareiškimo SSRS Aukščiausiajai Tarybai“, kuriuo pritariama nuostatai „dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo derybų keliu“³¹.

Taigi Lietuvos visuomenės pastangos pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo pakto slaptuosius sandėrius parengė Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo ir įgyvendinimo teisinius pagrindus. Sąjūdis siekė, kad per išrinktą naują (tuo metu dar vadintą Lietuvos SSR) Aukščiausiąją Tarybą parlamentiniu būdu būtų panaikinta sovietinė aneksija ir kad viešai būtų pareikšta, jog Lietuva yra nepriklausoma valstybė ir tęsia

Lietuvos Respublikos valstybingumo tradicijas³². Rinkimus į Lietuvos aukščiausiąją valdžios organą laimėjo Sąjūdžio remiami deputatai. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 11 d. absoliučia balsų dauguma priėmė aktą „Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo“ (už jį balsavo 124 deputatai, nė vienas nebalsavo prieš³³). Pirmuosiuose Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos bei vyriausybės dokumentuose labai dažnai pabrėžiama, kad, pripažinus neteisėtais ir negaliojančiais Molotovo–Ribbentropo sutarčių slaptuosius protokolus, Lietuvos Respublikai turi būti grąžintos turėtos teisės. Beliko tarptautiniu mastu pripažinti Lietuvos nepriklausomos valstybės faktą ir pašalinti paskutinį šio nusikalstamo sąmokslą padarinį – išvesti SSRS okupacinę kariuomenę iš nepriklausomos Lietuvos žemės. Lietuvos Respublikos vadovų pastangas dėl nepriklausomos Lietuvos įsitvirtinimo tarptautinėje tautų bendrijoje ir svetimos kariuomenės išvedimo nuosekliai rėmė Respublikos visuomenė.

Nuorodos

¹ *Komjaunimo tiesa*, 1988, balandžio 21; S. Pečiulis, *Dievo karalystės beiėškant*, Vilnius, 1993, p. 9–14.

² *Tiesa*, 1988, balandžio 30.

³ *Ibid.*

⁴ A. Budrys, „Trys valandos Vingio parke“, *Tiesa*, 1988, rugpjūčio 25.

⁵ *Komjaunimo tiesa*, 1988, rugpjūčio 25.

⁶ G. Kniukšta, „Provokacinių išpuolių neturi būti“, *Tiesa*, 1988, spalio 1.

⁷ Lietuvos TSR vyriausybės parciškimas, *Tiesa*, 1988, rugsėjo 30.

⁸ V. Kašauskienė, „Sąjūdis – tautos istorinės atminties versmė“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 248.

⁹ „Valia, ryžtas ir išmintis – Lietuvos atcičiai“, *Tiesa*, 1989, gegužės 21.

¹⁰ *Ibid.*, gegužės 20.

¹¹ „Kas lėmė Pabaltijo likimą?“, *Tiesa*, 1989, birželio 2.

¹² Deputato V. Landsbergio kalba, *Tiesa*, 1989, birželio 3.

¹³ *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso CH. J. Kersteno komiteto dokumentai. 1953–1954 metai*, Vilnius, 1997, 862 p.

¹⁴ V. Kašauskienė, „Lietuvos valstybingumo tapšmas XX amžiuje: istorinės paralelės ir skirtingumai“, *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metui. Konferencijos medžiaga*, Vilnius, 1997, p. 54.

¹⁵ *SSRS–Vokietija 1939. SSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio–spalio mėn.*, Vilnius, 1989, 127 p.; *SSRS–Vokietija 1939–1941. SSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. rugsėjo–1941 m. birželio mėn.*, Vilnius, 1989, 191 p.

¹⁶ *Tiesa*, 1989, liepos 11.

¹⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1939 metų Vokietijos–TSRS sutartims ir jų pasekmėms tirti išvados, *Tiesa*, 1989, rugpjūčio 22.

¹⁸ Justino Marcinkevičiaus kalba Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuolikto šaukimo tryliktojoje sesijoje, aptariant informaciją apie 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių tyrimo komisijos darbą, *Tiesa*, 1989, rugsėjo 27.

¹⁹ Ibid., rugpjūčio 27.

²⁰ Ibid., rugpjūčio 31.

²¹ Ibid., rugsėjo 24.

²² Ibid.

²³ V. Kašauskienė, „Sąjūdis – tautos istorinės atminties versmė“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, p. 254.

²⁴ „Tiesos“ interviu su V. Landsbergiu. Slaptieji protokolai: manevrai komisijoje, *Tiesa*, 1989, lapkričio 8.

²⁵ B. Bučelis, „TSRS liaudies deputatų antrasis suvažiavimas. Su prognozėmis palauksime... Pokalbis su komisijos nariu Just. Marcinkevičiumi“, *Tiesa*, 1989, gruodžio 16.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., 1990, vasario 15.

²⁸ F. Danilevičiūtė, „Faktas ir įspūdis. Vilties spinduliai virš gimtinės“, *Tiesa*, 1990, sausio 11.

²⁹ Ibid., vasario 15.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., 1989, vasario 15.

³² ELTA. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio rinkiminė konferencija, *Tiesa*, 1990, vasario 6.

³³ *Tiesa*, 1990, kovo 13.